

ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

В умовах трансформації економічної системи все більший вплив на економічне зростання здійснюють інституційні фактори, зокрема, відносини власності. У процесі реалізації власності відбувається взаємоперехід юридичного змісту власності в її економічний зміст. Цей процес є неперервним і лежить в основі розширеного відтворення. Специфікація прав власності на ресурси та результати виробництва в механізмі реалізації власності є необхідною умовою забезпечення сталого економічного зростання.

У західній економічній науці значне поширення отримала теорія прав власності, розроблена інституціоналістами. Засновниками теорії прав власності є відомі американські економісти Р.Коуз і А.Алчян. До числа західних учених, що активно брали участь у її подальшій розробці, належать І.Барцель, Дж.Бюкенен, Г.Демсец, М.Йенсен, У.Меклінг, Д.Норт, Р.Познер, С.Пейович, О.Уільямсон та ін. Економічна теорія прав власності знайшла відгук і в російських учених, зокрема Р.Капелюшнікова, В.Тамбовцева, А.Шастітко, А.Олейника, О.Нуреева й отримала подальший розвиток у їхніх працях. Серед вітчизняних учених проблеми виникнення, захисту й реалізації прав власності досліджували С.Баліна, В.Ущиповський, О.Дзера, Н.Кузнєцова, А.Мартієнко, І.Сараєва, Л.Таміліна та ін.

Теорія прав власності визначає відносини власності виходячи з принципу обмеженості ресурсів, тому відносини власності представляють систему виключень з доступу до ресурсів. Виключити інших з вільного доступу до ресурсів означає специфікувати, тобто точно визначити права власності. Чим чіткіше визначені й надійно захищені права власності, тим тісніше зв'язок між діями економічних агентів і їхнім добробутом. Тим самим специфікація підготує до прийняття економічно найбільш ефективних рішень. Ураховуючи те, що права власності є пучком повноважень у прийнятті рішень щодо використання певного ресурсу й будь-який акт обміну розглядається як обмін пучками прав власності, то їх специфікація є неодмінною умовою ефективного господарювання. Зазначимо, що для забезпечення сталого економічного зростання специфікація власності повинна передбачати соціальну та екологічну відповідальність перед суспільством за використання ресурсів.

Необхідно зазначити, що дослідження власності

інституціоналісти зводять лише до аналізу правового аспекту відносин власності, але при цьому не врахованими залишаються соціально-економічні їх аспекти. Замість розгляду економічних факторів, що впливають на динаміку економічного зростання, вони відводять вирішальну роль юридичному боку справи. Однак визначальними є не правові (надбудовні), а виробничі відносини, і в першу чергу відносини власності. Включивши до економічної теорії людську поведінку, політику й багато інших чинників, інституціоналісти не враховують усю повноту й взаємообумовленість економічних відносин.

С.Мочерний визначав власність як соціологічну категорію, «яка містить ряд підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних і т.п.), що прямо й опосередковано стосується привласнення предметів природи в процесі роботи і привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва» [1, с. 23]. На нашу думку, необхідно розглядати юридичний і економічний зміст власності в єдності й взаємозв'язку в процесі їх реалізації.

Незважаючи на значні зусилля зарубіжних та вітчизняних учених-економістів, які присвятили свої дослідження правам власності та проблемам їх реалізації, міра розробки цієї теорії є недостатньою для практичного розв'язання проблем трансформації відносин власності, особливо — у контексті забезпечення сталого економічного зростання. Накопичений світовою економічною наукою досвід переважно стосується аналізу впливу прав власності на економічне зростання в тому стані, у якому вони знаходяться в США чи Західній Європі, і не може бути використаний без урахування специфіки трансформації економіки України.

Отже, **метою** цієї статті є дослідження закономірностей реалізації прав власності для забезпечення сталого економічного зростання в трансформаційній економіці. Відповідно до мети основними **завданнями** є: визначення умов забезпечення сталого економічного зростання в процесі реалізації власності; з'ясування факторів, що перешкоджають специфікації прав власності в трансформаційній економіці.

Під *сталим економічним зростанням* ми розуміємо збільшення обсягів виробництва суспільного

продукту на основі розширеного відтворення та якісного вдосконалення факторів виробництва при ефективному використанні ресурсів та збереженні природного середовища з метою найбільш повного задоволення економічних та соціальних потреб нинішнього та майбутнього поколінь з урахуванням прогресивних стандартів життя людей.

Власність реалізується через систему виробничих відносин, яка включає: безпосереднє виробництво, розподіл, обмін та споживання. Цей процес починається з поєднання факторів виробництва, а закінчується привласненням його результатів. Саме ж поєднання факторів виробництва є вихідним пунктом, початком процесу економічної реалізації власності на них. До поєднання факторів виробництва власність існує лише у вольовому (юридичному) змісті, тоді як спосіб і характер їх поєднання утворює сутність власності в її економічному змісті (тобто процес привласнення) [2, с. 55].

Механізм реалізації власності є кругоподібним процесом переходу, «пророщення» власності (вольових, свідомих, ідеальних відносин приналежності, володіння, розпорядження та використання в їх правовій формі) у привласнення-присвоєння (виробничі відносини як діяльні відносини володіння, розпорядження та використання), а привласнення-присвоєння — у власність, тобто процес переходу юридичного змісту власності в її економічний зміст з подальшим «застиганням» останнього в юридичній формі. Цей перехід є законом зв'язку власності й привласнення [2, с. 85]. При цьому кожний новий перехід власності в привласнення й привласнення у власність збагачується виробництвом нових благ, що стають приналежністю відповідних суб'єктів виробничих відносин. Для підвищення ефективності виробництва в механізмі реалізації власності дуже важливою є специфікація прав власності.

Згідно з концептуальними побудовами інституціоналізму чітке розмежування прав власності відповідає інтересам економічних агентів як мінімум з двох причин: зменшується невизначеність у їх взаємодії та водночас відбувається оптимізація використання обмежених ресурсів ринку [3, с. 107]. При відсутності чітко встановлених прав власності на ресурс його використання пов'язане з виникненням негативних зовнішніх ефектів. У перехідній економіці (для якої характерним є високий рівень невизначеності умов господарюван-

ня та загальний дефіцит ресурсів) правове врегулювання відносин власності стає вихідним пунктом усіх трансформаційних перетворень у суспільстві.

Наявність в індивіда специфікованих і захищених прав власності на ресурси й результати їх використання виступає основою будь-якої виробничої діяльності, передумовою виникнення дієвих стимулів до ефективного використання цих ресурсів [4]. Як підкреслюється в теорії прав власності, зміст і розподіл цих прав впливають і на аллокацію ресурсів, і на обсяг і умови обміну, і на розподіл і рівень доходу, і на процеси ціноутворення [5]. Формальним доказом цього положення є теорема Р. Коуза: коли права власності чітко специфіковані й трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва буде залишатися незмінною незалежно від змін у розподілі прав власності, якщо не брати до уваги ефект доходу.

У широкому значенні поняття «трансакційні витрати» можна визначити як «витрати ресурсів (грошей, часу, праці тощо) для планування, адаптації і контролю за виконанням узятих індивідами зобов'язань у процесі відчуження і присвоєння прав власності і свобод, прийнятих у суспільстві» [6, с. 59]. Серед трансакційних витрат виділяють витрати специфікації й захисту прав власності (витрати на утримання судів, арбітражу, державних органів, витрати часу й ресурсів на відновлення порушених прав, а також витрати від ненадійного захисту).

Наслідком теореми Р. Коуза є така закономірність: «Відносини власності починають впливати на процес виробництва при позитивних трансакційних витратах, тому в реальному світі відносини власності і виробництва завжди взаємозалежні, тому що витрати трансакції ніколи не бувають нульовими» [2, с. 32]. Отже, методологічне та теоретичне значення теореми Р. Коуза полягає в обґрунтуванні взаємозв'язку власності з ефективністю виробництва, його структурою, доходами. Виявлена закономірність свідчить про те, що права власності (за певних умов) є фактором економічного зростання.

Наведені твердження про значення захищеності прав власності має емпіричне підтвердження в роботах західних та вітчизняних учених. П. Мауро, С. Нек, П. Кіфер, Р. Барро і Дж. Свенссон¹, проаналізувавши міждержавні дані, виявили досить тісний позитивний зв'язок між різними показниками якості національних

¹ Див.: Mauro P. Corruption and growth // *Quarterly Journal of Economics*. — 1995. — Vol. 110. — P. 683—712; Knack S., Keefer Ph. Why don't poor countries catch up? A cross-national test of an institutional explanation // *Economic Inquiry*. — 1997. — Vol. 35. — P. 590—602; Knack S., Keefer Ph. Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation // *Quarterly Journal of Economics*. — Vol. 112. — P. 1231—1288; Barro R. *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997; Svensson J. Investment, property rights and political instability: Theory and evidence // *European Economic Review*. — 1998. — Vol. 42. — P. 1317—1341.

інститутів і темпами економічного зростання. Якість інститутів і економічне зростання можуть взаємодіяти двоєю: «хороші» інститути позитивно впливають на економічне зростання, але недостатнє економічне зростання може стимулювати пошук ренти з боку держави й владної еліти (у формі корупції, «захоплення бізнесу» і т.п.). Тому деякі вчені² досліджують і зворотний зв'язок між економічним зростанням і якістю інститутів. За їхніми оцінками окремі коефіцієнти кореляції між ВВП у розрахунку на одну особу й різними критеріями якості інститутів коливаються в межах від 0,7 до 0,9, що свідчить про досить тісний зв'язок між цими величинами. Крім того, Д.Ачемоглу і С.Джонсон [7] показали, що інститути прав власності здійснюють найбільший позитивний вплив на довгострокове економічне зростання, інвестиційний процес і розвиток фінансових ринків.

Перевіркою на адекватність залежності між інституційними факторами (у т. ч. правом власності) і економічним зростанням за допомогою аналізу даних³ для 26 країн з перехідною економікою займалася Л.В.Таміліна [8]. Отримані результати свідчать про те, що для країн колишнього СРСР інституційні чинники значного впливу не мають. Розроблена модель, хоч і не виступає ідеальною, проте свідчить про суттєвий вплив законодавства та специфікації прав власності на економічне зростання для країн, які успішно здійснюють ринкові перетворення.

Про наявність зв'язку між рівнем захисту прав власності та темпами економічного зростання в Україні зазначає В.Геєць: «У 2005 році потенційний приріст ВВП (якщо б ситуація не дестабілізувалася, у т.ч. у зв'язку з переглядом результатів приватизації) повинен був досягнути близько 5%, тоді як фактичне зростання реального ВВП було на рівні 2—3%» [9].

Рівень надійності захисту прав власності на активи в масштабах усієї національної економіки є складовою індексу економічної свободи [10]. За цим показником Україна посідає 88 місце в рейтингу й належить до країн з переважно невеликою економікою. Такий низький рейтинг України свідчить про дуже низький рівень захисту прав власності. На жаль, в Україні під час і після приватизації підприємств спостерігається розмивання прав власності, коли вони точно не встановлені, підпадають під різні обмеження та недостатньо захищені, що значно підвищує трансакційні витрати.

Значний обсяг трансакційних витрат у трансформаційній економіці пояснюється дією таких факторів, як: відсутність ринку інформації і спотвореністю цінних сигналів у силу високого ступеня монополізації і структурних диспропорцій; незавершеність формування ринку й великою кількістю його учасників; непевність у здійсненні угоди й у дотриманні її умов; непрозорість ринку; відсутність повної інформації про приватизований об'єкт; криміналізація в приватизаційному процесі тощо.

Наслідки розмивання прав власності дослідив Д.Норт [11]. Для держави, що прагне до поповнення бюджету, розмивання прав власності досить часто є вигідним, оскільки зменшує навантаження на бюджетні видатки. Однак у довгостроковому періоді це призводить до зниження ступеню визначеності майбутнього для підприємців, збільшує ризики, знижуючи тим самим стимули до інвестиційної активності⁴.

З огляду на увагу, яку приділяє інституціональна теорія економічному аналізу прав власності, цілком зрозуміло, чому на початку реформ Д.Норт вважав найважливішим завданням для країн Східної Європи формальне передання державної власності в приватні руки. Дійсно, право власності є одним з головних інститутів, що мінімізує невизначеність економічної діяльності агентів і зменшує негативні екстерналії. На жаль, в Україні приватизаційний процес відбувся після первинної специфікації прав власності, за якої передання державного надбання відбулося фактично в руки вузького кола людей. У такій ситуації часто-густо все вирішували особисті зв'язки й залежності. Отже, можна зробити висновок, що відбувся процес розмивання прав власності, коли вони чітко не встановлені та підпадають під різну опортуністичну поведінку.

У зв'язку зі слабкістю держави в плані забезпечення специфікації і захисту прав власності в Україні, економічні суб'єкти намагаються робити це самостійно. Це вимагає у якості гарантії утримання власної охорони й «дружніх стосунків» з представниками державних органів (адміністрацією, суддями, міліцією, податковими інспекторами та ін.). Звідси виникає дві проблеми: по-перше, тенденція до розв'язання конфліктів, що виникають, виключно на основі агресії й застосування насильства, що проявляється в Україні у формі рейдерства; по-друге, відволікання значної частини ресурсів від виробничої діяльності на захист прав влас-

² Див.: Gradstein M. Governance and Economic Growth: World Bank Policy Research Working Paper 3098. — July 2003. — P. 8—9.; Treisman D. The causes of corruption: A cross-national study // Journal of Public Economics. — 2000. — Vol. 76. — P. 399—457.

³ Див.: www.freedomhouse.org

⁴ Емпіричне підтвердження див., наприклад: Linz S. Barriers to Investment by Russian Firms: Property Protection or Credit Constraints?; William Davidson Working Paper No 469. May 2002; Johnson S., McMillan J., Woodruff C. Property Rights and Finance // American Economic Review. — Vol. 92. — No 5. — P. 1335—1356.

Таблиця 1

Матриця стратегій

		АТ 2	
		Утримання власної охорони й заручення підтримкою державних органів	Виробництво без витрат на охорону й хабарі
АТ 1	Утримання власної охорони й заручення підтримкою державних органів	60, 60	200, 30
	Виробництво без витрат на охорону й хабарі	30, 200	115, 115

ності й забезпечення виконання умов контрактів, що не сприяє сталому економічному зростанню.

Проілюструємо ескалацію використання насильства для захисту прав власності на окремих акціонерних товариствах (АТ) з допомогою моделі (табл. 1).

У таблиці 1 відображені можливі варіанти обсягів доходів АТ 1 та АТ 2, у випадку, коли вони одночасно здійснюють лише виробничі витрати (115,115) і коли вони ще додатково здійснюють витрати на утримання власної охорони й хабарі, відволікаючи тим самим додаткові ресурси від виробництва (60,60). Крім того, можливі варіанти, коли АТ має власну охорону й підтримку з боку державних органів, завдяки чому воно може захопити й контролювати більше ресурсів, тоді його доходи становитимуть 200, а іншого — 30.

Єдина рівновага, за Нешем, знаходиться в точці (60,60), тобто за будь-яких дій іншого економічного суб'єкта ми не програємо, якщо будемо мати власну охорону й корупційні стосунки з представниками державних органів влади. У результаті прагнення кожного АТ мати захист значна частина ресурсів відволікається від виробництва, і, відповідно, скорочується загальний його обсяг. Крім того, у результаті нечіткої специфікації прав власності в масштабах національної економіки сповільнюється економічне зростання.

Оскільки погано захищені права власності сприяють ескалації насильства, негативно впливають на стаке економічне зростання і, відповідно, зменшують доходи економічних суб'єктів, то цілком природним були б з боку держави розробка та задіяння механізму, спрямованого на розвиток інститутів захисту прав власності. Однак досвід переважної більшості країн з трансформаційною економікою не підтверджує такого логічного висновку, що можна пояснити неврахуванням в цьому твердженні витрат, необхідних для підвищення рівня захищеності прав власності й доходів економічних суб'єктів, які вони можуть отримати у зв'язку з розмиванням прав власності.

К. Сонін [12, с. 4—5] виявив умови, що пригнічують стимули до поліпшення прав власності. Якщо

інститути захисту прав власності недосконалі, то в підприємців виникають стимули до приватного захисту. Унаслідок розмивання прав власності та економії на масштабі крупні підприємства здійснюють менші витрати й мають можливість захоплювати власність малих та середніх підприємств, сприяючи концентрації капіталу та розвитку монополізму. У таких умовах власники крупних підприємств стають противниками покращення захисту прав власності. Тобто не виникає адекватного «попиту» на інститути, що підтримують стаке економічне зростання, а економіка в цілому опиняється в рівноважному стані, для якого характерними є: низькі темпи економічного зростання, високий рівень майнової нерівності й спрямованість державних службовців на присвоєння ренти.

Економіка, у якій багаті агенти зацікавлені в поганому захисті прав власності, описана у приці Е. Глєсера, Х. Шейнкмана та А. Шлейфера [13]. Багаті агенти можуть використовувати свої засоби й політичний вплив для дії на економічні інститути у власних інтересах. Як зазначає К. Сонін [12, с. 5—7], оскільки багаті політично дуже сильні, то вони змінюють існуючі інститути так, що ресурси (багатство) продовжує перерозподілятися на їхню користь. Якщо багаті агенти мають достатній обсяг політичної влади, щоб вибирати рівень захисту прав власності, то економіка може виявитися в «інституційній пастці» — стійкій довгостроковій рівновазі при слабкому захисті прав власності.

Модель, побудована К. Соніним [12, с. 7], ілюструє три види негативних наслідків поганого захисту прав власності. По-перше, необхідність захищати власність вимагає від агентів витрачання ресурсів на ці цілі замість того, щоб спрямувати їх на потреби основного виробництва. По-друге, загроза втрати результатів своєї праці, що постає перед власником, деформує економічне середовище й сприяє неоптимальному накопиченню капіталу й розвитку виробництва. По-третє, посилення боротьби за власність переважно обумовлене значною нерівністю в розподілі доходів. К. Сонін [12, с. 10] виділяє такі причини поганого захисту прав власності на

Умови покращення захисту прав власності

Доходи державного бюджету та підприємців, пов'язані з покращенням захисту прав власності	—	Витрати на покращення рівня захисту прав власності	>	Доходи, пов'язані з розмиванням прав власності (рента, отримані взятки, держохорона)	+	Доходи від захоплення бізнесу чиновниками та крупними компаніями	—	Витрати еліти, що править, від можливості втрати влади у зв'язку з перемогою політичних опонентів під гаслами посилення участі держави в захисті прав власності
--	---	--	---	--	---	--	---	---

економічне зростання: чим нижче рівень захисту прав власності з боку держави, тим більше засобів буде витрачено на індивідуальний захист, тобто на невиробничу сферу; підвищення захисту прав власності робить жорсткішим бюджетне обмеження.

Виробництво державою захищених прав власності є окремим випадком виробництва соціальних благ. Х.Мендоза [14] розглядає державу як економічного суб'єкта, який вибирає між двох альтернатив: погоджуватись з існуючим рівнем захисту прав власності або робити додатковий внесок у забезпечення такого захисту. Він стверджує, що бюджетні надходження будуть вищими за умови, якщо держава не буде ухилитися від витрат на захист прав власності. Але необхідно врахувати, що ці витрати включають не лише прямі витрати на фінансування правоохоронної та судової системи, але й недоотримані доходи чиновників від захоплення бізнесу. Тому держава обирає варіант участі в захисті прав власності, якщо збільшення бюджетних надходжень від покращення захисту буде більшим від витрат на його забезпечення.

Узагальнюючи висновки Х.Мендози та К.Соніна, відобразимо у вигляді нерівності необхідну умову покращення захисту прав власності, а отже, і забезпечення сталого економічного зростання (табл. 2).

Зазначені в нерівності чинники або підвищують виграш від подальшої специфікації прав власності, або забезпечують економію витрат трансакції. Порушення цієї нерівності в сучасних умовах трансформації відносин власності пов'язане з тим, що «тіньові відносини у нашій державі поки що є більш надійними і головне — значно прибутковішими» [15].

Висновки

1. Специфікація прав власності на ресурси та результати виробництва в механізмі реалізації власності є необхідною умовою забезпечення сталого економічного зростання. На нашу думку, необхідно розглядати

юридичний та економічний зміст власності в єдності й взаємозв'язку в процесі їх реалізації.

2. Умова (табл. 2) вигідності специфікації прав власності: доходи за виключенням витрат економічних суб'єктів від покращення захисту прав власності повинні перевищувати доходи, пов'язані з розмиванням прав власності за виключенням витрат, пов'язаних з можливістю втрати влади у зв'язку з перемогою політичних опонентів під гаслами посилення участі держави в захисті прав власності.

3. В умовах слабого захисту державою прав власності економічні суб'єкти змушені інвестувати частину своїх ресурсів у захист прав власності — на власну охорону й «дружні стосунки» з державними органами. При цьому відбувається гальмування інвестицій, інновацій у виробництво, захист навколишнього середовища та соціальний захист населення. Це фактично означає відволікання ресурсів від забезпечення сталого економічного зростання на непродуктивні потреби в рамках неефективної інституціональної моделі.

4. В Україні під час і після приватизації підприємств спостерігається розмивання прав власності, коли вони точно не встановлені, підпадають під різні обмеження та недостатньо захищені, що значно підвищує трансакційні витрати. Рівень захисту прав власності в Україні свідчить, з одного боку, про недостатній ступінь розвиненості цього інституту, з іншого боку, вказує на існування значного потенціалу у забезпеченні сталого економічного зростання за умови його підвищення.

5. Трансформація відносин власності в Україні повинна відбуватися в напрямку розвитку акціонерної власності. Саме ця форма власності здійснює вагомий внесок у виробництво й адекватно реаліям економіки України (високому рівню концентрації і централізації виробництва, колективістському менталітету працівників тощо). Саме реалізація акціонерної влас-

ності має значний потенціал в узгодженні інтересів економічних суб'єктів та забезпеченні сталого економічного зростання.

Література

1. **Мочерний С.** Моделі трансформаційних процесів економіки (теоретико-методологічні аспекти) // Економіка України. — 2000. — №2. — С. 13—23.
2. **Рибалкін В.О., Лазня І.В.** Теорія власності. — К.: Логос, 2000. — 279 с.
3. **Олейник А.Н.** Институциональная экономика: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М 2000. — 416 с.
4. **Demsetz H.** Toward a Theory of Property Rights // American Economic Review. — May 1967. — P. 347—359.
5. **Pejovich S.** Fundamentals of economics: a properly rights approach. — Dallas, 1981. — P. 14.
6. **Шаститко А.Е.** Неинституциональная экономическая теория. — М., 1999. — 158 с.
7. **Acemoglu D., Johnson S.** Unbundling Institutions / MIT. Massachusetts: Department of Economics, July 2003 (mimeo).
8. **Тамілина Л.В.** Дослідження ролі інституційних детермінантів економічного зростання в країнах з перехідною економікою // Наук. пр. ДонНТУ. Серія: економічна. Вип. 89—3. — Донецьк: ДонНТУ, 2005. — С. 104—110.
9. **Яценко Н. В.** Геєц: «Смысл в том, чтобы капитал, развиваясь, выполнял свою социальную функцию» // Зеркало недели. — 2006. — 25—31 марта. — № 11.
10. **The 2005 Index of Economic Freedom**, Heritage Foundation. «Wall Street Journal». «Annual Report», 2004, WEF.
11. **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: «Фонд экономической книги “Начала”», 1997.
12. **Сонин К.** Институциональная теория бесконечного предела // Вопр. экономики. — 2005. — №7. — С. 4—18.
13. **Glaeser E., Scheinkman J., Shleifer A.** The Injustice of Inequality // Journal of Monetary Economics. — 2003. — Vol. 50, No 1. — P. 199—222.
14. **Mendoza J.** The Protection of Private of Property: The Government as Free-Rider. May 2001. (unpublished manuscript).
15. **Гальчинський А.** Власність, яка вона є. Чи зможемо подолати глибоку деформованість? // Дзеркало тижня. — 2000. — №38.